

**НАРОДНОРОЗМОВНА ТРАДИЦІЯ В ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ
(НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ)**

Історія літературної мови — це різні за тривалістю й активністю періоди взаємодії опрацьованої, унормованої мови розвиненого письменства з глибокою народно-розмовною основою. Під народно-розмовною основою розуміємо: 1) власне діалектне мовлення, 2) літературне мовлення в проекції соціально-професійній і географічній (територіальній)¹.

Простежуючи побутування діалектних і розмовних елементів у мові сучасної української прози, виходимо з того, що художній стиль відзначається особливими умовами творення й розвитку. У ньому найдовше живуть ті елементи, які перестали бути нормою літературної мови, і, навпаки, — фіксуються нові мовні явища, які випереджають існуючу норму. Мова художньої літератури, не ототожнюючись із поняттям літературної мови, має здатність і можливість активізувати ту чи іншу діалектну основу сучасного літературного мовлення², по-різному вводити розмовні елементи, збагачуватись за рахунок їх у плані індивідуалізації мови персонажів та авторської мови.

Стиль художнього мовлення є найбагатшим з погляду використання літературно-мовних варіантів³, які приходять як з інших стилів сучасної мови, так і з діалектних джерел. Варіанти діалектного походження олітературнюються саме в художньому різновиді. Це, однак, не означає, що вони стають рівноправними варіантами в інших стилях, але настанови на доцільність стилістичної різноманітності роблять їх необхідними елементами художньої мови.

Щоб простежити в сучасній прозі струмінь народнорозмовної традиції, зупинимось на творах, мовний реалізм яких складався на різних діалектних основах⁴. Відзначимо і спільні для всіх цих творів риси, зумовлені функціонуванням єдиної української літературної мови, активізацією окремих варіантів її лексичної та граматичної будови в сучасному літературному різновиді.

Для відтворення народнорозмовних інтонацій, колориту усної розповіді письменники використовують певну синтаксично-інтонаційну будову речень із характерними частками і сполучниками, окремі словосполучення, властиві діалектному мовленню або різновиду літературного мовлення, деякі виразні типи словотвору, відповідну лексику, фразеологію. Індивідуальна мовотворчість теж нерідко спрямовується в загальне русло народнорозмовного мовлення.

Найбільш виразно протиставляться загальноновживаній нейтральній мові елементи фонетичні, лексичні, фразеологічні, значно вужча основа для протиставлення синтаксичних і морфологічних варіантів.

Вживання діалектної лексики в стилістичному плані в мові художнього твору обумовлюється такими настановами:

- 1) відтворення тих реалій, які пов'язані з певною територією, що описує автор;
- 2) відтворення особливостей у с н о г о мовлення;
- 3) введення нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка допомагає словесно-художньому зображенню. Всі ці стилістичні настанови об'єднуються і взаємодіють

¹ Останнім часом у літературі приділяється багато уваги обґрунтуванню поняття-терміна «розмовне мовлення» (пор. також рос. «обиходная речь», чеськ. «obecná čeština»), встановленню специфічних норм цього стильового різновиду (див.: Актуальные вопросы культуры речи, сб. «Вопросы культуры речи», вып. 7, 1967, стр. 11—14).

² Про складну взаємодію діалектних джерел у формуванні сучасної літературної мови див.: Ф. Т. Ж и л к о, Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови, «Українська мова в школі», 1959, № 2.

³ Поняття літературно-мовних варіантів висвітлюється у ст.: М. А. Ж о в т о б р ю х, Про один теоретичний аспект культури української мови, «Мовознавство», 1967, № 3.

⁴ Для аналізу народнорозмовних елементів в літературному мовленні використано твори: Г. Т ю т ю н н и к, «Зав'язь», К., 1966; А. І щ у к, «Вербівчани», К., 1961; Р. А н д р і я ш и к, «Люди зі страху», К., 1966; І. Ч е н д е й, «Птахи полишають гнізда», К., 1965; С. Г у ц а л о, «Хустина шовку зеленого», К., 1966.

у мові художнього твору.

Найпростіше і найлегше вводяться в мову художньої літератури, а звідти входять у літературну мову діалектні слова на позначення реалій певної етнічної території.

В основі діалектних запозичень літературної мови лежить принцип семантичної диференціації⁵: наприклад, разом із поняттями *полонина*, *трембіта* в літературну мову прийшли і відповідні слова. Однак не всі діалектизми — назви реалій, вживані письменником, можуть стати загальноживаними. Пор. уривок з роману І.Чендея: «Михайло... добре пам'ятав той весільний похід від хати тестя, що цвів крашеними *джергами* і на *кроснах* вишиваними *покровцями*, білів сувоями полотна і сукна, рябів *бесагами*, до яких було складене начиння і всіякий необхідний дріб'язок» (27)⁶. До подібного тексту обов'язково додається словник спеціальних термінів — діалектних назв⁷. У словничку діалектизмів, вживаних Чендеєм, пояснюється, наприклад, таке слово, як *крисаня*: *крисаня* «капельох». В інші художні твори слово *крисаня* увійшло із значенням різновиду капельюха. І. Чендей не робить семантичного розрізнення між цими словами. Його герой надіває то *капельюха*, то *крисаню*. Для послідовності у вживанні діалектизму останній треба було ввести в мову персонажів, залишивши в авторській мові слово *капельох*. Співвідношення діалектизмів у мові автора і в мові персонажів є одним із показників стилістично вправного користування діалектною лексикою. Почуття міри не повинно зраджувати письменникові, коли він хоче відтворити діалектно-розмовне мовлення. Адже для цього іноді досить однієї граматичної форми, одного слова-поняття. У мові роману І. Чендея «Птахи полишають гнізда» такими елементами, наприклад, є діалектизми *видіти*, *імитися*. Значення першого слова розкривається через прозору морфологічну будову, значення другого — через відповідний контекст. Пор.: «Виглянув у вікно й *увидів* сонячну днинку» (99); «Пригара заспішив до стріхи, під якою *увидів* саморобне рибальське спорядження» (7); «*Увижу*, в якій колісці тебе будуть колісати» (19); «Хіба не *видиш*, як я тут бідую» (26); «*Увидимо*, що то буде за труба» (15); «Уже не *видів* ані Бистої, ані осередку з хатою і хлівом» (12); «Пригара раптом *імився* за груди» (43); «Що ти до дітей *імився?*» (23); «...Збиточник [ведмідь] *імився* до овець» (39); «А ти *імився* до дівка» (18).

Обидва діалектизми *видіти*, *імитися* вживаються як у мові персонажів, так і в авторській мові. Повторення в мові автора часом збіднює їх оцінно-художній зміст, який з успіхом міг бути переданий низкою синонімів. Пор. *імився* — *вхопився*, *вчепився*, *унадився*.

Різні межі використання, очевидно, повинні бути для діалектизмів, які виступають як звукові варіанти літературних слів, мають прозору морфологічну будову, і тих, які вимагають спеціального словникового пояснення. Як приклади останніх можна навести такі фрази із роману Р. Андріяшика: «...*завихторили* розігнати толоку» (153); «Механічне свердло... можна було давно зробити і не *капарити*» (68); «Якби я був з Мариною повінчаний і ми *змерзлися* одне одному, я б не вагався» (269); «...нинішні *пробунки* поляків — це завтрішне яро» (159); «...людська пролита кров *зворохобила* їх [людей], наповнила душі страхом» (159).

Значення подібних діалектизмів розкриває в кращому випадку контекст, як наприклад: «Ти голодний? — Нехай *розглотиться* трохи... — Та вже розходяться» (Андріяшик, 150); «Куди це ти, парубче, *наджигурився?* — питають дід Лаврін і прикахикують насмішкувато» (Тютюнник, 5); «Куди вже тут спати... Так ні ж: поспимо, кажуть мої хлопці, якусь годину, а перед світом окопаємось. *Навринулись* і *навринулись...*» (Тютюнник, 51).

Загальне контекстне значення, морфологічна форма дієслів сприяють тій емоційно-

⁵ Л. А. Булаховський, Виникнення і розвиток літературних мов, «Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», I, 1941, стор. 105.

⁶ У дужках римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку твору.

⁷ Б. О. Ларін, досліджуючи шляхи введення спеціальної і діалектної лексики в мову художньої літератури, застерігав проти такої практики, коли до кожного твору додається словник вузьковживаних слів (див.: Б. Ларін, Діалектизми в мові радянських письменників, «Літературний критик», 1935, № 11).

оціночній ролі, яку виконують наведені діалектизми в тексті, передаючи народнорозмовний характер мови персонажів.

Пояснення діалектизму контекстом є одним із шляхів використання діалектної лексики в мові художньої літератури. Проте в аналізованих творах такі приклади поодинокі. Пор.: «...понад *хвосою* — головним джерелом вербівського ставу...» (Іщук, I, 277).

Діалектні слова, прозорі своєю морфологічною формою, відтінюють не тільки уснорозмовне спрямування художньої оповіді, а й підкреслюють оціночний характер діалектизму в порівнянні з літературним словом: «Війне вітер — шелесне бадилля бур'янів, бо *возівка* (від *возити*) поволі вже заростає *жаливою* [кропивою], щавієм і блекотою» (Чендей, 4).

В аналізованих творах, що мають неоднакову діалектно-розмовну основу, натрапляємо на різні діалектні назви одного поняття: *бушля і бусол; гасничок, гасниця, каганець і бликун; урвисько і урвище*. Наприклад: «Десь над *урвищем* тюгукнула *бушля*» (Тютюнник, 22); «...на клуні стояв на одній нозі *бусол*» (Іщук, I, 40); «*Гасничок* кліпав» (Гуцало, 28); «...мати засвічувала *бликуна* й торохтіла заслінкою» (Тютюнник, 84); «А люди як світили *гасницями* та вощанками...» (Чендей, 14).

Запозичення з місцевих говірок у творах Гуцала, Тютюнника, Іщука (у словниках такі запозичення позначені *обл.*) не такі значні, як у мовній практиці Андріяшика, і особливо Чендея. Пор.: «Старий стояв... в якійсь *куцині*» (Тютюнник, 32); «...поставив *баньку* з холодною водою» (Іщук, I, 10); «принесла воду в... *жбані*» (Іщук, I, 313); «*урвисько*» (Гуцало, 94); «...*хороба* тебе не вхопить» (Гуцало, 41); «...*сяде на дрівітні* та як утне на сопілці» (Тютюнник, 23).

Порівнюючи діалектну чи говіркову лексику із елементами розмовного мовлення (позначення в словниках *розм.*), можна помітити рухливість межі між діалектизмами і розмовними словами. Це, зокрема, пояснюється тим, що розмовні форми виникають на ґрунті діалектних, коло їхнього вживання значно ширше, хоч вони теж характерні для певної території. У романі Р. Андріяшика, наприклад, зафіксовано діалектизм *несогірише* (39), *несогіриші* (99), звуковий варіант якого *незгірише* позначений як розмовний з посиланням на твори Л. Українки. Обидва позначення *обл.* і *розм.* мають такі слова: *обрік* (Іщук, I, 55), *жирував* (Гуцало, 64). Очевидно, коло подібної лексики могло б бути розширене за рахунок діалектизмів, які виступають як звукові варіанти літературних слів або мають прозору морфологічну будову. Пор.: *ниньки* (Гуцало, 40, 67); *жура* (Чендей, 49, 7, Гуцало, 20); *тутечки* (Тютюнник, 39); *тамтій* (Гуцало, 36); *завше* (Чендей, 28); *засумований* (Андріяшик, 180); *згідна* [байдужість] (Іщук, I, 139); *зчаста* (Андріяшик, 301).

Значну групу розмовної лексики становлять слова з відтінком згрублості або пестливості, які приходять у мову художньої літератури, спираючись на діалектне, говіркове джерело, і протиставляться нейтральній лексиці.

Найбільше розмовної лексики, що зафіксована Українсько-російським словником (6 томів), у мові Є. Гуцала, А. Іщука. Це можна пояснити особливим становищем діалектної бази, яка живить індивідуальне розмовне мовлення, а саме — роллю подільських говірок як перехідних між східними і західними говірками⁸. Наприклад: «*кряля*, хоч воду з *тиска* пий» (Гуцало, 69); «Ригорка любила *всеньке* життя своє» (Гуцало, 21); «...пісну землю *вергає*» (Гуцало, 106); «Захотілось розтринькати мою *кривавицю*» (Іщук, I, 18); «...молодь ... збиралась на *гулі*» (Іщук, I, 22); «Бачили такого *тютю*» (Гуцало, 11); «...ходили *навпрошки*» (Гуцало, 105). Пор.: «...з жмутком лози Михайло *прошкує* додому» (Чендей, 98); «Дурять і ще й на *глузи* беруть» (Іщук, I, 173); *хлоп'яка* (*хлоп'як*) (Гуцало, 8); «Так *репіжить*...» (Гуцало, 104); «А я вже *ниньки* свою *хвойду* не пустила з обійстя» (Гуцало, 108); «...одяг поколихувався на її тілі, як на *патику*» (Гуцало, 24); *шкалик казенки* (Іщук, I, 97); «*викапаний* Герасим» (Іщук, II, 10); «Не *нишпор*, я заплачу» (Іщук, II, 11); «Карпо аж *патика* з рук випустив» (Іщук, I, 270); «Отаким *зачучвереним* підеш на роботу» (Іщук, II, 22); «...чого

⁸ Див.: Ф.Т. Жилко, Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови, «Українська мова в школі», 1959, № 2.

там *комизитись*» (Іщук, I, 177); «Він усюди *пхає* носа» (Гуцало, 12); «*обложним* дощем» (Гуцало, 31); «...схопив її за *барки*» (Гуцало, 64); «діти *гайнули*» (Гуцало, 68); «он який *найшовся*» (Гуцало, 11); «...але той, як *знавіснілий*» (Гуцало, 10); «з доброго дива не *плескатимуть*» (Гуцало, 98); «обриси хмар, підбиті червоною *торочкою*» (Тютюнник, 50); «хлопчаки *бокаса* ходять» (Тютюнник, 43); «А зараз *марудиться*» (Гуцало, 113); «*марудне діло*» (Андріяшик, 68); *міщина* (Гуцало, 118); *походеньки* (Гуцало, 118); *причандаля* (Гуцало, 47); *шарварок* (Гуцало, 47); *насправжки* (Тютюнник, 52).

Розмовно-діалектне мовлення — багате джерело синонімії. Особливістю розвитку мови художньої літератури на сучасному етапі є можливість перехрещення, поширення різних розмовних форм мовно-територіального побуту. Внаслідок активної взаємодії розмовних елементів із усіх територій України, об'єднаних спільним суспільно-політичним і культурним життям, виробляється і все ширше функціонує розмовне коїне художнього мовлення. Так, розмовні елементи, перелічені вище, можуть використовуватися для індивідуалізації мови письменників різних народнорозмовних орієнтацій. Цей список доповнюють розмовні елементи з роману Р. Андріяшика: *усілякі* (159); *завсіди* (5); *загодя* (5); *прибавити* (78). Як розмовні варіанти до існуючих літературних слів функціонують у мові роману «Люди зі страху» і такі вирази, як *наповідати* («*наповідав* не чекати» — 99); *запорнати* («*запорнав* мене і себе в баговиння своєї відрази до світу» — 268); *зморення* («коли я падаю з ніг від *зморення*» — 314).

Роль розмовної лексики у створенні синонімічного ряду з відтінками емоційно-експресивного забарвлення слів виразно виявляється у мові художньої літератури. Пор. паралельне вживання розмовного і нейтрального слова в таких прикладах: «Мати, як його немає вдома, *дражнить* (розм.) його списаним офіцером, а її *обзиває* роззявою» (Тютюнник, 77); «чоло високе, з півкруглими *закутинами*» (розм.) (Андріяшик, 194); «Старий був високочолий, з круглими *залисинами*» (Андріяшик, 198).

Окрему групу розмовної лексики становлять слова, що мають звукову форму, яка протиставиться літературній нормі і відбиває особливості діалектного або соціального рівня мовлення. Пор.: *фуфайка* (Чендей, 60) і розм. *куфайка* (Гуцало, 32), *кухвайка* (Тютюнник, 10); *фартух* (Гуцало, 82) і розм. *хвартух* (Гуцало, 24); «На *фронті* ж... А тітка: — справді: на *хронті*» (Тютюнник, 111); «*кой-де* у вікнах ненадовго заблимали каганчики» (Тютюнник, 69).

До елементів народнорозмовного мовлення належать слова, вирази, що позначені в словниках як *усн*. Наприклад: «жили ми в те *врем'я*»; *сей год* (Тютюнник, 23).

Одним із засобів передачі усного мовлення, індивідуалізації мови персонажів є відтворення особливостей вимови, фонетизація окремих слів: «Наче їх [дротів] сто або *тища* ціла» (Тютюнник, 122); «ростуть на *вгороді*» (Гуцало, 63); *казьонка* (Гуцало, 48) поряд із *казенка* (Іщук, I, 97).

Намагання зберегти риси індивідуальної мови, скопіювати мовний побут певного середовища викликає інколи небажані явища: замість звукових варіантів української мови (варіантів чи то розмовного, чи то діалектного мовлення) письменник вводить у текст позасистемні елементи української мови. Вкраплені окремими острівцями в мову персонажів, ці позасистемні елементи могли б виконувати певну стилістичну роль, але подані цілими масивами, вони не досягають стилістичної мети і вражають мовним натуралізмом.

Настанова писати так, як говорять, повинна передбачати компромісне рішення: відбір таких елементів, які б справляли враження безпосередньої усної розповіді — чи то розмовної, чи то діалектної. Будувати мовні портрети персонажів на позасистемних елементах — це означає втрачати саму основу літературно-художнього мовлення.

У мові сучасної української прози як варіанти морфологічної будови функціонують паралельні закінчення дієслів — повної і усіченої форми. Остання властива південно-східному мовному побутові, але трапляється не тільки в оригінальних творах (див. нижченаведені приклади із мови Г. Тютюнника) для характеристики мови персонажів, а й у

мові багатьох перекладів. Пор.: «Олесь *підскоче*, як злякане пострілом звірятко»; «дух спирає, під очима *набряка*» (Тютюнник, 39). Синтаксична особливість східних діалектів зберігається у словосполученнях, які фразеологізувалися: «...прийшла до тебе, Одарочко, спитати: *к чому воно отой сон?*» (Тютюнник, 111); «...бо пропаде *к лихий годині* уся зав'язь» (Тютюнник, 10).

Серед морфологічно-синтаксичних ознак закарпатських говірок, які відтворює частково роман І. Чендея, треба назвати особову форму дієслова в мові персонажів («я тут звікував, та й *усе'м* добре *запам'ятав*» — 13; «Пригадую зиму, *коли'м* *залицявся* до своєї Василяни» — 15), особливу синтаксичну конструкцію речення з інфінітивним зворотом («...не *чув* її *співати*, хіба що тоді, як приколисувала дитинку» — 88), вживання в іменному складеному присудку дієслова-зв'язки теперішнього часу («А *ви є* *садівник* над садівниками» — 52; «То, прошу, *я є* *ще господар*, чи не господар» — 89). Помітна тенденція в романі «Птахи полишають гнізда» щодо вживання прийменника *до* з родовим відмінком. Витісняючи синтаксичний варіант — прийменник *в* із знахідним відмінком, конструкція з прийменником *до* перетворюється на синтаксичний штамп: адже при всьому її поширенні в певній діалектній системі вона не може охопити всіх відтінків значення, які передаються прийменником *в* із знахідним відмінком іменника. Наприклад: «...сунув назад *до гаманця* асигнацію» (118); «Знову *до колгоспу* щось відтягнеш од хижі» (60); «Студений вітер забирався *до пазухи*» (122); «носила крам продавати *до Хуста*» (122); «...вхопилася за клунок, щоб кинути його *до кузова*» (121); «...взяв *до рук* долото» (61); «Одягнена в обнову, завита *до чорної недільної хустки*, Василяна стояла серед хати» (83).

Діалектне вживання в дієслівних словосполученнях прийменника *до* помічено і в творі Р. Андріяшика: «...пустунки знімають *до купання* [щоб купатися] сніжно-білі сорочки» (4); «...на його чоботях стерті підшви, і *досередини* набивається сніг» (374).

Відзначаючи діалектну основу (західні говірки української мови) функціонування прийменника *до* в такому широкому значенні, треба застерегти, що нагромадження *до* як єдиного синтаксичного засобу для вираження різноманітних відношень, витіснення словосполучень із прийменником *в* призводить до синтаксичної одноманітності, бідності художнього мовлення. Значно рідше натрапляємо на інші діалектно-розмовні форми словосполучень із специфічним керуванням. Найпомітніші щодо діалектного елемента південно-західні говірки, в яких форми синтаксичного зв'язку різкіше протиставляються літературно-нормативним. Наприклад, у Р. Андріяшика: «Я тільки-но з хутора, і *їда самого* не *береться*» (30); «Часом ляжеш спати — *перед очі* лізуть гори трупів» (88); «Можете *покластися* на лаві, — показав рукою господар» (344); «Він [батько] ступав у садок з граблями..., дивлячись *просто себе*» (148).

Використовуються в сучасній мовно-літературній практиці словосполучення, які функціонували в літературній українській мові 20-30-х років і мають книжно-літературне джерело, зокрема в романі «Люди зі страху»: «він не міг *дійти* певного висновку про цю людину»⁹ (301); «не *полагодити* ні одного серйозного діла» (31); «Погруддя Франца-Йосифа поставили... в дванадцятому році. *Прислужився до цього* Захар Гривастюк» (13); «*Поки* несправедливих *порядків*, доти такі при твердому ділі» (157).

Виразною рисою стилю Р. Андріяшика і І. Чендея є конструкції з дієсловами *мати* і *мусити*. Як такі, що не відхиляються від літературної норми, вони поширені в мові сучасної літератури і частково втратили відтінок територіального вживання: «...розпечи на горнилі каменюку, скропи — *маєш пару*» (Андріяшик, 169); «Панове, я вам *не маю що сказати*» (Андріяшик, 201); «Я *маю слабу голову*» (Чендей, 76); «Анна ...*мала* на голо ві троє *дітей*» (Чендей, 46); «...коли *має підніматися* — пробуджати весняна скиба землі» (Чендей, 151); «Гадаєш, я *маю око* і на потилиці» (Чендей, 26); «Та, може, *маєте* й правду» (Чендей, 11); «Він і сьогодні *мав* для мене *новину*» (Андріяшик, 224); «...жінка *мусить мати* якесь діло» (Чендей, 29); «оте гніздо ми всі *мусимо полишити*» (Чендей, 56).

⁹ Пор. іронічний зміст у словосполученні, що має книжну форму: «П'ятника *дійшла* такого *роздою*» (Андріяшик, 9).

Діалектна основа виразніше проступає у конструкції типу «мною не май жури, я дома» (Чендей, 19).

Поширені в західній мовно-літературній практиці словосполучення з дієсловами *бракувати*, *звладати*: «Може, тобі якраз *бракує* познайомитися із своєрідним підходом до життя» (Андріяшик, 276); «...з цим несила *звладати*» (там же, 42); «якусь мить вагався і, *не звладавши* з собою...» (там же, 150).

Подібні словосполучення виконують функції синтаксичних варіантів у літературно-мовній практиці. Письменник, знаходячи вдалий синтаксичний варіант, розвиває його на ґрунті загальнонародної мови. Пор. варіанти одного словосполучення в мові Є. Гуцала і Р. Андріяшика: «Ліс *ходив ходором*» (Андріяшик, 42) і «Подвір'я *ходило хитьма*» (Гуцало, 73). Словесно-художні образи, їх впливовість, індивідуальність залежить від використання можливостей народнорозмовного мовлення, від синонімів, ряд яких часто збільшується за рахунок діалектно-розмовних елементів. Пор., наприклад, кілька прикладів із синонімічного ряду дієслова *розмовляти* в мові аналізованих текстів: «...стояли і про щось мирно *жебоніли* Карпо з Оксаною» (Іщук, I, 178); «...стоїть, *балакає*» (Гуцало, 18); «автобус *гомонить*» (Гуцало, 9); «Ми з товаришем собі посидимо, *погуторимо*» (Чендей, 75). Різний діалектно-розмовний ґрунт живить і такий синонімічний ряд: «мати *якусь часину* примовчують» (Тютюнник, 112); «Василина *хвильку* помовчала» (Чендей, 27); «не зупинялася ні *на один-однісінський мент*» (Чендей, 8); «Михайло спалахував *в один мент*» (Чендей, 93). В одному творі поряд із *спека*, *спекотне* літо знаходимо і слово *жара* (Андріяшик, 63). Пор. у мові Г. Тютюнника *жарінь* (68). Синоніми *жарило*, *пекло* Р. Андріяшик відтінює словом-образом *пражило*: «жорстоко *пражило* весь день» (63).

Різною діалектно-розмовною основою підтримуються в мові художньої літератури синоніми *встріти* і *здибати*: «Якщо *встрінеш*, скажи йому» (Тютюнник, 106)¹⁰, «Миколу я *здибав* кількома днями пізніше» (Андріяшик, 34). Поряд із *здибати* Андріяшик вдало вводить у текст однокореневе із *стрічати* слово *стрітене*: «Голока — це свято *стрітень*» (148).

Зустріти — *здибати*, подібно і *залишитися* - *зостатися* — це синоніми, які паралельно функціонують у художньому мовленні, відповідаючи лексичним нормам української мови. Проте за кожним із них стоїть певна традиція вживання в інших стилях (пор.: *Зустріли* п'ять випадків чергування у з в і *Здибали* п'ять випадків...) і стилістичні відтінки в художньому різновиді, які зумовлені відтворенням різного діалектно-розмовного колориту. Правда, відтінки між *зустріти* і *здибати* виразніші порівняно з відтінками літературно-книжного — *залишитися* і усно-розмовного *зостатися*. У мові Г. Тютюнника паралельно вживаються обидві форми: «небагато вже *осталося* жити» (18); «оті оцупки, що *позалишилися* у людей замість рук і ніг» (73).

У подібних відношеннях перебувають слова *зморитися* і *стомитися*. Пор.: «за день добре зголоднів і *виморився* біля трактора» (Тютюнник, 76). Цікаво, що в мові Тютюнника поряд трапляються слова *святки* і *празник*, які відбивають південно-східний розмовний побут: «кличані *святки* в бабусиній хаті, примазаній ради *празника*» (80); «зодягнуті мати *празниково*» (13). Південно-східній розмовній традиції властивий фразеологізм *празнувати кого-що*: *я його не празную* — я на нього не зважаю. У цьому ж значенні знаходимо фразеологізм *святкувати кого-що* на сторінках роману Андріяшика: «Левадиха її [Ревеку] *не святкувала*» (74)¹¹.

Виступаючи як синоніми літературно нормативних слів, словосполучень, діалектно-розмовні елементи мають здатність формувати в межах художнього мовлення арсенал стилістичних засобів. Так, до синтаксичних засобів, які збільшують ряд синонімів, належать сполучники *щоб*, *щоби*, *аби*. Сполучник *аби* характерний для південно-західної розмовної традиції. Пор. у творах західноукраїнських письменників: «Прийшов, *аби* ви мені сказали»

¹⁰ Г. Тютюнник використовує і літературну форму цього слова: «...вона навмисне *зустрічає* його в сінях» (77).

¹¹ Пор. також: «Він [Іван] незграбно взяв Марусю за руку і почав палко розповідати про товаришів. А взагалі, *дівчат* вони таки *не святкують*» (Р. Іванчук, «Не рубайте ясенів»).

(Чендей, 12); «господиня заметушилася, *аби* чим зарадити чоловіку» (Чендей, 19); «кладучи вічко до вічка, *аби* було чим в час повіней ловити рибу» (Чендей, 7); «Я відвернувся, *аби* вийти з-під неприємної влади темряви» (Андріяшик, 4); «Я зліпив з болота щось на зразок дарівниці і, поклавши так, *аби* було помітно, пішов швидше» (там же, 148). У наведених прикладах *аби* виступає синонімом до *щоб*.

Інший відтінок значення *аби* в реченнях типу «*Аби* ти знав, який цікавий фільм ми бачили». У цьому випадку значення *аби* як частки підсилюється іншими частками, наприклад: *аби тільки* встигнути. *Аби*, приєднуючи частину складного речення, має виразний відтінок умовності, тому функціонує як синонім до *щоб* в літературному мовленні. Сполучник *аби* поширюється в мові сучасної художньої літератури, вносячи додатковий стилістичний відтінок в підрядні умовні речення¹².

На відміну від інших сполучників, сполучних слів, часток (пор. *щоби*, *коби*, *най*) *аби* не має різко визначеної діалектної прив'язаності до певної території, тому його можуть використовувати як синонім до *щоб* письменники різних розмовних орієнтацій. Пор.: «...зустрічає його в сінях, *аби* загнати в куток і цим принизити» (Тютюнник, 77)¹³.

Більшою прив'язаністю до своєї мовно-етнічної території позначені форми *чень* (значення частки *може ж*), *коби* (*якби*, *хочби*), *щоби* (*щоб*), *ци* (*чи*), *най* (*хай*). Наприклад: «Та ходіть на сонце! *чень* іній розтопиться, то й обидва помолодіємо» (Чендей, 10); «Що сидиш? *Чень* на тебе гори не впали?» (там же, 26); «Хоче, *щоби* в нього було так, як має бути в людей» (там же, 183). *Чень* має значення частки, яка виражає запитання, а з стилістичного погляду вона орнаментує розмовну мову. Таку ж стилістичну функцію виконують *коби*, *най*, *ци*, *аби*: «Та *ци* дід був дурний?» (Чендей, 39); «А на устах одне: *коби* поправитись до заворушення» (Андріяшик, 374); «*Най* його дрібна міль поточить... *най* його сірі миші посічуть, а ним ловити рибку не будеш» (Чендей, 7). І. Чендей, вводячи розмовні риси своєї говірки, використовує *якби* в значенні *ніби*: «земля підо мною так обернулася, так побігла, *якби* хтось цілий світ на колеса поклав» (10); «І здається мені все таким, *якби* вчора було» (15).

Одним із шляхів збагачення мови художньої літератури є поширення звукових варіантів слів. Звукові варіанти, спираючись на різний діалектно-розмовний ґрунт, виконують роль стилістичних засобів: вони відтворюють колорит розмовного мовлення. Наприклад, одному письменникові до вподоби форма *сокори*, другому — *осокори*, один утворює прикметник *базарний*, а другий — *базаровий*. Як звукові варіанти в художньому мовленні виступають слова діалектні і літературно нормовані. Пор.: «Гарнющі *сокори* повиростали» (Гуцало, 43); «пахне *осокорячим* листям» (Тютюнник, 6); «...на Полтаву мчать ранні *базарові* машини» (Тютюнник, 10); «Ми мовчки розправлялися з... *кружким*... салом» (Андріяшик, 36).

Вибір однієї з двох паралельних фонетичних форм слова може бути підпорядкований настановам на відтворення певної розмовної бази. Так, очевидно, треба пояснювати перевагу в мові Тютюнника фонетичних форм із *о*, яке не переходить в *і* в деяких кореневих і префіксальних позиціях. Наприклад: «Туди сонце не *достає*» (9); «Човен сам *одчалився* од берега» (81); «*зогрівала* ноги» (64); «опустила руку за борт і *одвернулася*» (79); «сердито *одитовхнув* його» (59); «гнучко *одсахнулася* од чоловіка» (55); «Потім *одкопувала* бабусі картоплю» (79); «Потім — як *одрізало*» (52).

Різні джерела, стилістичні відтінки у вживанні підкреслюються вибраними типами словотвору. Особливості народнорозмовного мовлення зберігаються, наприклад, у романі Є. Гуцала у словах *мовчакуватий*, *тямковитий*, *торохтючий*: «вдачі він був *мовчакуватої*» (43); «*тямковитий* хазяїн» (45); «*торохтючий* віз» (31).

Активізація морфологічної будови слова приводить до вдалих знахідок

¹² Значення *аби* *ніби* контамінується із *якби* і *щоб*.

¹³ Останнім часом у мові наших журналів, газет *аби* поширилося так, що частково витіснило *щоб* із підрядних умовних речень. Якщо й далі так поширюватиметься *аби*, то замість синтаксичних паралелей матимемо тільки одну форму.

художньо-стилістичного плану. Це, зокрема, можна сказати про дієслівний словотвір у Тютюнника: «На порозі я ще трохи *пристоюю*, наслухаючи, як Соня клацає засовом» (10); «мати якусь часину *примовчують*» (112); «...питають дід Лаврін і *прикахикують* насмішкувато» (5); «Де ж це ви були, що *так припізнилися?*» (79). *Пристоювати*, *примовчувати*, позначені у словнику як *розм.*, поряд із нейтральним *припізнитися* виявляють увагу автора до певних типів словотвору народнорозмовного мовлення. Пор. також похідні від дієслова форми: «в бабусиній хаті, *примазаній* ради празника» (80); «Човен лежав на березі, *присмоктаний* мулом. Цепок, яким він був *прикований* до вільхи, натягло» (75).

Між іншим, вдалі знахідки письменника — активізація певного типу словотвору, використання слова в такому контексті, де розкривається внутрішня форма його будови, — часто втрачають свою новизну від повторення. Так трапилося, наприклад, у Тютюнника із дієсловом, утвореним від іменника *ніч*, і однокореневим прислівником. Різні відтінки загального значення *настає ніч*, *стає темно* передаються одноманітною низкою слів. Наприклад: «*Поночіє* в нашій хаті рано, особливо взимку» (11); «у хаті *споночіло* так, що й цвілі по кутках не видно» (5); «тоді на кутку *стає поночі* й глухо» (7); «а воно наче ще *поночіше* зробилося» (121); «У колодязі якось одразу *споночіло*» (30). Якщо додати, що *споночіти*, *поночіти* трапляється і в Гуцала, і в Андріяшика¹⁴, то виникає думка про моду слововживання.

Те саме стосується і дієслова префіксального утворення *наслухати*. Справді, воно порівняно з *слухати* наголошує на осібних стилістичних моментах названої семантики. Але від повторення в різних індивідуальних стилях або в одному творі стилістичне значення цього слова втрачається, пор.: «*пристоюю, наслухаючи* як Соня клацає засовом» (Тютюнник, 10); «Я ворухнувся, аби вийти з-під неприємної влади темряви. Почав *наслухати*» (Андріяшик, 4); «Марійка стала біля вікна у своїй звичній позі... з чеканням і *наслухуванням* у всьому тілі» (там же, 265).

У художньому прозовому мовленні широко функціонують словотворчі групи дієслів (префіксальних, безпрефіксальних), семантика і стилістичне навантаження яких пов'язані з планом народнорозмовного мовного побуту. Експресивність вираження ознаки, підкреслення видо-часових відтінків відзначаємо в дієсловах з префіксами *з-*, *по-*, *за-*, *по-на-*. Наприклад, у романі Г. Тютюнника: «*зголоднів* і виморився біля трактора» (76); «*погищав* через замети до школи» (40); «вікна *понамерзали* за ніч» (83); «Ач, які ведмеді *понакручувало*» (83); «Їгорко *порозкладав* те причандалля. Спочатку *понатягав* старі шкарпетки» (85); «Їгорко швидше *заозирався*» (101); «В осоці кигикнула дика курочка, *завовтузилась, подрібнула* латахами» (19).

Дієслова з префіксом *з-* (*с-*): *споночіти*, *звечоріти*, *зледачіти*, *зголодніти*, *здоїти*, *зболіти* виявляють різні відтінки розмовності з погляду відношення до нейтрально-нормативних слів (пор. *зголодніти* і *зболіти*). Вони несуть у собі відповідний заряд експресії, характерний для розмовної лексики і хоч деякі мають позначення *розм.*, різко протиставити їх літературній нормі української мови не можна.

Особливістю емоційно-образного усного мовлення є перебудова синтаксично-сміслових словосполучень типу *рипати дверима* → *рипати з хати*, *стояти в автобусі* → *перестояти автобус*. Цей активний засіб метафоризації усно-розмовного мовлення використовується і в художньому мовленні: «Отак, як сонце навзаходи, *рипала вона з хати*» (Тютюнник, 60); «*Не перестоїть автобуса*, майте серце» (Гуцало, 10).

Увага до внутрішньої форми слова, зокрема до стилістичного навантаження його морфологічної будови, зумовлює помітну тенденцію в сучасному художньо-прозовому мовленні: намагання знайти такий тип словотворення, який би відрізнявся від нейтрального, звичного, загальноживаного. Таких форм шукають письменники і в діалектному, розмовному мовленні, і в індивідуальних новотворах. Не завжди такі знахідки можна вважати вдалими. Так, штучністю позначені форми прислівників *зусібіч*, *увсібіч*, *звідусюдні*,

¹⁴ Р. Андріяшик вживає поряд із *поночіти* також синоніми; *настала ніч* (276); *сутеніло, посутеніло* (358).

словосполучення *в очевидь* із значенням «на очах» тощо. Наприклад: «обхлюпнута *зусібіч* посірілим стерницьком» (Гуцало, 82); «вивіювався *увсібіч*» (там же, 28); «Прийшли кагалом і *звідусюдні*» (там же, 71); «Зарябіли *увіччю* мережива тіней» (Тютюнник, 29); «*Окіль* загомоніли» (Андріяшик, 109); «Але *зокіль* не було живої душі» (там же, 109); «Спроквола шелестів вітерець у високій траві, що мало не *в очевидь* піднялась над землею, майже сягаючи колін» (Андріяшик, 165).

Виділяючись на тлі загальноновживаної лексики своєю незвичністю, деякою штучністю, подібні слова мають здатність поширюватись у мові багатьох письменників ставати модою мовно-літературної практики; пор. слова *подумки*, *відтак*, *наразі* тощо. Наприклад: «*подумки* сперечався» (Андріяшик, 212); «*подумки* протестував» (там же, 9); «жив *подумки* інакше, ніж усі» (там же, 147); «Інна *подумки* сперечалася» (Гуцало, 96); «Тут же моргнув мені, ковтнув сам, а *відтак* налив мені» (Андріяшик, 344); «Потім — сапання, жнива, *відтак* — тиф» (там же, 299).

Більшість таких книжно-літературних та поетичних слів (пор. *будуче*, *прийдень*, *таїна*, *прихисток* тощо) приходять у сучасну прозу з мови перекладної літератури — поезії, прози¹⁵. Багато їх у романі «Люди зі страху» Р. Андріяшика: «На *будуче* кар'єр треба відкривати от там» (70); «Вірою і правдою устанете до свого *прийдня*» (192); «Його чоло оповите тінню *таїни*» (5). Вживання подібної лексики поряд із значним струменем абстрактної інтернаціональної характеризує загальний книжно-літературний напрямок індивідуального художнього мовлення Р. Андріяшика. Наприклад: «Усі відчували себе молодими і сповненими *устремлінь*» (207); «Це ж передбачала *альтернатива* незалежності духу» (264); «*регулюючі чинники*» (99); «*оздоровлюючі моменти*» (99); «Не забули моєї *сентенції* про совість» (222); «не поширюй своїх *дефініцій*» (246).

Мова роману Андріяшика значною мірою відбиває книжно-літературну орієнтацію автора, доповнену ознаками південно-західного діалектного побуту. Виразна південно-східна діалектна основа відтворена в індивідуальному стилі Г. Тютюнника. Відомо, що південно-східне діалектне мовлення не має таких рис лексичної, граматичної будови, які б різко протиставилися літературним нормам української мови. Тому народно-розмовний ґрунт оповідань Тютюнника формується із багатьох деталей розмовного мовлення, які в єдності створюють загальний характер стилю.

Мовно-літературна практика кращих майстрів українського художнього слава пов'язана з ретельним відбором діалектних, розмовних рис народної мови, з їх глибокою трансформацією у художньому творі. І коли ми сьогодні відзначаємо майстерну передачу народнорозмовного колориту в першій книжці Г. Тютюнника, то досягнення письменника обов'язково пояснюємо попереднім етапом розвитку мови художньої літератури. Згадаймо мову творів Андрія Головка, цілого ряду письменників 20—30-х років¹⁶. Зокрема, зауважимо про такі спільні в стилі Головка і Тютюнника риси, як:

1) підкреслення форм множини у звертанні до старших: «*тітка Олена* таки хороші» (114); «*мати* намагаються говорити сердито» (15); «*дядько* веселенькі: радіють, що *піймали*» (21);

2) використання безособових конструкцій: «За вікном обізвався рипкий сніг, *поторгало двері*» (14); «молодих плотників на війні *побито*, хлопців — у ФЗО на Донбас *позабирано*» (121); «ходить він... в гімнастюрці, з якої *позрізувано* гудзики із зірочками, а *пришиито* інші, рогові» (15);

3) віддієслівні вигуки — активну стильотворчу рису синтаксису: «Кажуть *мати*, а в самих сльози з очей — *кіть, кіть*» (108); «по той бік річки били пеньки: *бух, бух, дзень*»

¹⁵ Пор.: «судія дуже здивувався... і сказав до себе *подумки*» одведеш його, — заперечив я *подумки*» (І. Муратов, «Буковин-Д. Бокаччо, «Декамерон», перекл. М. Лукаша) або «як же.. ська повість»).

¹⁶ Максим Рильський підкреслював, що Григорій Косинка, в центрі творчості якого були село і громадянська війна, за своїми творчими уподобаннями, стильовим напрямом також тяжів до А. Головка (див.: «Слово Косинки», передмова М. Рильського до творів Григорія Косинки, К., 1967). Можна думати, що перевидання творів письменників та поетів 20—30-х років робить і робитиме вплив на творчі пошуки сучасних молодих авторів.

(43); «Десь неподалік чути: *цюк-цюк-цюк*,— дятел порається» (39); «Аж *глип* — воріт немає» (20);

4) особливе синтаксичне введення прямої мови: «Пхаюся у двері обережно, бічком, і вже з порога смиренньо так: — ма, може його соломки внести та витопити в грубці» (13);

5) вживання часток, що підкреслюють розмовний характер висловлень (*оце, оно, воно, його, осьо*): «У проваллі пахне талиною — як *ото* кора з трухлої вільхи» (7); «Не бійся, дурненька, — гомоніла Мотря. — Я ж *осьо!*» (60);

6) природність зменшено-пестливих форм як характерна риса народнорозмовного мовлення: «Беру на *косинчику пляшечку* одеколону» (5); «Береться *морозець*, — хваляться мати» (11); «а він, дивись, уже й *корівку* здоїв, і *дровець* уніс» (15).

Завдяки цим мовним деталям досягається індивідуальна тональність безпосередньої розповіді, активізуються елементи розмовного стилю.

В сучасній мовно-літературній практиці можна відзначити дві тенденції відтворення мовно-етнічного побуту, звертання до народно-розмовних форм лексики (морфологічне оформлення слова, діалектне значення слова); відображення синтаксичних особливостей усного мовлення (з елементами народно-діалектної основи). Особливістю високої культури мови художньої літератури є взаємопов'язане функціонування книжно-літературного мовлення і розмовно-територіального, функціонування розвиненої літературної мови в її географічній, соціально-професійній проекції.

Зусилля письменників і всіх, хто дбає про мовний бік художнього твору, повинні спрямовуватися на збагачення художнього стилю новими виражальними засобами — синонімами, лексичними, фонетичними і синтаксичними варіантами.